

Carlos Antonio Aguirre Rojas

BRAUDEL OV *LONGUE* *DURÉE* U ZRCALU.

DUGO TRAJANJE S ONU STRANU „ŽIVLJENOG“ I „OTUĐENOG“ VREMENA¹

S njemačkog jezika prevele: **Mirela Landsman Vinković**, prof. **Azra Plićanić Mesić**, prof.

„...domine, ...ad tempus vides, quod fit in tempore“
— Augustinova ispovijest, XI. knjiga

Članak Fernanda Braudela „Historija i društvene znanosti. Dugo trajanje“ prvi put je objavljen 1958. godine u časopisu *Annales ESC*² i jamačno je njegov najčešće preuziman, komentiran i citiran tekst. U skladu s čuvenošću toga teksta – jednom doista istinskom „ključu historijske metodologije“ za objašnjavanje njegove teorije različitih historijskih vremenitosti općenito, te posebice *longue durée* – procvjetala je izuzetno raznovrsna, različita i proturječna obrada i interpretacija toga djela, kao i recepcije koje su na tisuće načina pokušale pojmiti bitne sadržaje Braudelova prijedloga o problemu vremena.

Tako se taj članak o dugom povijesnom trajanju mogao iščitati kao strastvena obrana historijske discipline i zanimanja historičara od napada strukturalizma i antropologa Claudea Levi Straussa, te kao uvođenje pojma „long term“ kao usporedivog elementa iz ekonomskih u povijesne znanosti. Njegovom originalnošću smatra se koncipiranje jedne nove teorije različitih povijesnih ritmova, kao i postupka „pluralizacije“ vremena i, napokon, otkrivanje velikog problema u prostorno vremenskoj shemi.

Svaki je interpretator naglasio jedan određen aspekt ili element za koji je vjerovao da ga je našao u tekstu. Tako je, primjerice, jedan autor mogao tumačiti da teorija dugog trajanja zapravo predstavlja ponovni pokušaj uzimanja u razmatranje geografskih realnosti na sustavan način. Drugi je obznanio da je pojam dugog trajanja utro put jednoj novoj povijesti mentaliteta, dok je treći ograničio korištenje Braudelove teorije na one fenomene čiji se tragovi mogu pratiti više od jednog stoljeća.

Različiti čitatelji Braudelovog teksta pokušali su implikacije teorije različitih povijesnih vremena „razumjeti i učiniti razumljivima“³ na razne načine. Govorili su o „geografskom,“ „gospodarskom“ i „političkom“ vremenu; podijelili su povijest na polagana (ili gotovo nepomična), pravilna i energična vremena. Pokušali su povijesna zbivanja klasificirati prema kategorijama dugog, srednjeg i kratkog trajanja, te su njima unutar tih kategorija dodijelili mjesto u dijalektici struktura/konjunktura, konjunktura/događaj, događaj/struktura. Nastojali su odrediti razlike između prirodnog, fizičkog i društvenog vremena, odnosno između njegovoga širenja, trajanja i ritma.

Za razliku od ovog velikog broja autora koji su izabrali put dešifriranja značajnog Braudelovog doprinosa povijesnoj teoriji, jedna druga grupa znanstvenika prema tom se tekstu odnosila ponajprije kritički, smatrajući Braudelovu teoriju jednostavnim modelom prikazivanja činjenica, svojevrsnim umjetničkim djelom diskursa izoliranoga od stvarnosti. Drugim riječima, tu su teoriju doživljavali kao nadilaženje povijesnih kontinuiteta, koji dimenziju promjene jednako zanemaruju kao i značenje revolucija, „događaja sloma“ i njezine stvaralačke sposobnosti prema povijesnoj inovaciji.⁴

Kako bi napokon dovršili ovaj sažeti prikaz intelektualnih reakcija izazvanih Braudelovim esejom, zanimljivo je utvrditi da se taj tekst pokušao shvatiti i kao didaktički model objašnjenja cjelokupne povijesti. Nadalje, tekst se uzimao kao pedagoška shema kojom bi se učenike obučavalo misaonom shvaćanju povijesnih zbivanja.⁵ Na drugom području isti je tekst, pak, shvaćen kao okvir za rekonstrukciju fundamentalnog sloma iz 1989. godine; kao okvir za rekonstrukciju intelektualnog razvojnog puta „škole Annales“ ili kao okvir za intelektualnu Braudelovu biografiju.⁶

Imajući u vidu ovaj mozaik recepcija i interpretacija, nalazimo potpuno začuđujućom jednu Braudelovu izjavu iz listopada 1985. izrečenu povodom Colloquiuma u Châteauevallonu. Tom je prigodom ustvrdio „da je cijeli svoj život ostao neshvaćen,“ a nešto prije toga da ga je malo ljudi slijedilo u njegovoj intelektualnoj nakani te da se doživljava intelektualno usamljenim čovjekom.⁷ Ova toliko oprečna predodžba još je izrazitija ako se istodobno uzme na znanje da unatoč velikom broju komentara i njihovim općenitim približavanjima prema članku koji je predmet našeg interesa, do sada nitko nije pokušao ideju o različitim vremenima i dugom trajanju primijeniti na specifično objašnjenje upravo te teorije različitih vremena i vremenitosti. Drugačije rečeno: do sada nitko nije preuzeo na sebe zadatak da tu teoriju primijeni u svrhu dešifriranja njezinoga posebnog značenja i okolnosti nastanka, tako da se takoreći postavi pred zrcalo kako bi se i od nje zahtijevala vježba u stvarnom i smislenom samoobjašnjenju (*autoexplication*).

Kako objasniti veliki broj različitih interpretacija i načina čitanja teksta o „dugom trajanju?“ Kako razumjeti nedoumice autora prema odjeku na njegovu poruku? Kako uopće obrazložiti to da nitko nije pokušao podvrgnuti „dugo trajanje“ jednom propitivanju koje proizlazi iz njega samoga ili da se to nije učinilo s različitim vremenitostima pomoću zrcalne projekcije njihovih odraza. Prema mome mišljenju, jezgra odgovora na ova pitanja leži u činjenici da teorija različitih vremenitosti i sociohistorijskih vremena, s onu stranu njezine prividne formalne jednostavnosti, predstavlja jednu istinsku „duhovnu revoluciju“ načina konceptualizacije i percepcije povijesnih vremena. Drugim riječima, radi se o jednom novom i radikalno drugačijem pristupu vremenskim dimenzijama ljudskih i društvenih stanja.

Zbog toga nastaju poteškoće, ne samo za primjereno poimanje Braudelove teorije (od tuda dolazi veliki broj raznovrsnih i heterogenih interpretacija), nego i za samo njezino produblјivanje i naknadno oplemenјivanje (zadatak na koji je Braudel sam ukazao i posvetio mu sav svoj daljnji život). Stoga se Braudelova teorija u cijeloj svojoj širini i složenosti nije koristila kako u povijesnim, tako ni u društvenim znanostima, pa osobito upada u oči da do današnjih dana nitko nije ni pokušao pred tu teoriju postaviti zrcalo kako bi se dobio njezin samoodraz.

Kako bismo tu objašnjivu prazninu koja nas pritišće popunili, pokušat ćemo Braudelovu teoriju o različitim vremenitostima promatrati iz vidika trijade vremenitosti. Nadamo se da ćemo takvim pristupom točnije utvrditi u čemu se ogleda radikalna novina Braudelove teorije. Istovremeno će nam ovakav obrazac poslužiti za razotkrivanje skrivenih mogućnosti koje pruža ovaj novi pristup povijesnim činjenicama i pojavama.

I

„Različita vremena samo su dijelovi istoga vremena“⁸ — Immanuel Kant: *Kritika čistog uma*

Premda je Fernand Braudel tek 1958. godine koncipirao, a potom i rafinirano artikulirao svoju teoriju različitih vremenitosti, njezino se stvarno začće proteže sve unatrag do teških vremena Drugoga svjetskog rata. Kako je sam više puta napomenuo, ideja raščlanјivanja vremena nametnula mu se sama po sebi dok je sjedio nad redakturom različitih inačica svojega djela *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*. To raščlanјivanje u višestruke vremenitosti trebalo je postati ključ i najznačajnija jezgra metodologijskih začetaka njegovih kasnijih radova.⁹

Veza između Braudelove teorije i ratnog vremena nema samo anegdotsku, sekundarnu vrijednost, nego, štoviše, ima dubinsko značenje. Koncipiranje i oblikovanje teorije različitih historijskih vremena svojevrsan je odgovor na okolnosti i događaje izazvane ratom. Tek intelektualno osporavanje konkretnoga svijeta iznikloga iz rata i kritičko distanciranje od njega otvaraju mogućnost za razlikovanje „vremena događanja“ – tog kratkog, frenetičnog i svakidašnjeg vremena – od „jednog manje kratkog“ te jednog mnogo duljeg vremena.

Što je konačno rat i po čemu je Drugi svjetski rat bio poseban? Ako posegnemo za poznatim pojmovima u literaturi i kazalištu, svaki je rat nedvojbeno stanovita granična situacija. To je, dakle, situacija koja raskida s normalnošću svakodnevnice i njezinim utabanim poslovima te svojstvena kretanja i obilježja uobičajenog života dovodi do njihovih krajnjih granica. Na taj način granična situacija postaje privilegirano mjesto za promatranje tipičnih mehanizama i struktura svakodnevnih i normalnih situacija. Naime, kada se snažno uzdrmaj u njezine normalne funkcije, dolazi do pregrijavanja neke situacije, mehanizmi i strukture otkrivaju svoja obilježja i tipična kretanja koja tada dolaze na svjetlo dana.

Tako napokon postajemo svjesni da je Drugi svjetski rat, između ostalog, bio granična situacija (kao i svaki drugi rat), jedan postupak razotkrivanja bitnih osobina

tadašnje Europe. On je dao stanoviti prostor svojevrsnom oplemenjivanju shvaćanja vremena, jednom načinu shvaćanja koji je taj maleni europski kontinent u zadnjoj četvrtini devetnaestog stoljeća započeo razvijati. Svojim napredovanjem, taj se način shvaćanja učvrstio i konačno je odredio shvaćanje vremena u prvoj polovici toga stoljeća.

U čemu je bit ovog novog shvaćanja vremena? Kako su se njezine značajke potvrdile u godinama 1939.-1945.? Kao što je Walter Benjamin u nekim od svojih osobito značajnih eseja razjasnio,¹⁰ ljudsko se shvaćanje vremena od druge polovice 19. stoljeća bitno promijenilo. Globalizacija i univerzalizacija historijskog procesa koji su u 19. stoljeću uznapredovali, izgleda da se pojavljuju s povećanjem broja i brzinom događaja koje pojedinci neposredno poimaju ili posredno saznavaju. Tim trenutkom nastaje nužnost naše prilagodbe enormnoj i dalje rastućoj količini (vanjskih) događaja, koje u neku ruku trebamo pounutriti, a istodobno ih sve više počinjemo promatrati kao autonomne, nama nepripadajuće stvari: kao stalno nove, kratke i iznenadne činjenice koje nam ne izgledaju ni središnje, niti međusobno povezane. Njihova očita autonomija i stranost sprečavaju nas, između ostalog, da te činjenice svrstamo u nama poznate tradicije i polazišta.

Promjena koja je nastupila u novinstvu zadnjih godina 19. stoljeća i koja je dovela do toga da se elitna i specijalizirana izdanja zamijene dnevnim tiskom i masovnom potrošnjom, vrlo dobro izražava i promjenu koja se dogodila na području shvaćanja vremena. Od tada se vrijeme, na koje se već ranije gledalo kao na jedan jednoličan prazan okvir, a takvim ga je učinila kapitalistička moderna, na još radikalniji način shvaćalo kao prostor koji treba ispuniti. Drugim riječima, na vrijeme se počinje gledati kao na „praznu stranicu“ koju treba popuniti novim i uzbuđujućim događajima, danomice iznositi puke prolazne, historijski beznačajne stvari, u iznuđenoj borbi dnevnih novinskih izdanja.

U razdoblju od 1860. do 1939. (koje je sačuvalo shvaćanje vremena nastalo u doba moderne, u kojem se prazan vremenski okvir sve više puni događajima, a ovi se od tog trenutka naprosto pretvaraju u svakodnevno ponovljenu zasićenost s više ili manje važnim podacima) u Europi je nastao jedan osebujan način života i prebrođivanja fenomena vremena. Taj je pristup u razdoblju od 1939. do 1945. doveden do svojih krajnjih granica, kada je svijet, istovremeno pun straha, ali i nade, pratio novosti o događanjima koje su dnevni tisak i radio prenosili ne samo svakodnevno, nego iz sata u sat, iz minute u minutu.

Stoga je rat jedan trenutak obilježen pretjeranim senzibiliziranjem ljudi prema „vremenu događanja.“ Taj se trenutak stalno uočava sukladno modernoj shemi apstraktnog i praznog vremenskog okvira, koji se tijekom tih teških vremena puni i zasićuje činjenicama (povijesnim ili nepovijesnim), a njihov ritam biva određen bitkama, osvajanjima i ponovnim osvajanjima teritorija, spontanima, koordiniranim, ponovljenim i obrambenim akcijama, kao i dnevnim izvještajima o ranjenima, poginulima, nestalima, te gubicima protivnika.

Fernand Braudel razvio je predodžbu o različitim vremenitostima i historijskom vremenu kao reakciju na strah od vremenitosti. Našavši se u logoru za ratne zarobljenike, u svom pokušaju savladavanja vremenitosti, autor se jasno i otvoreno očitovao prema njoj. Svoj odnos iznosi svakim svojim slovom. On to kaže svakim slovom, tvrdeći da bi se „događaji i vremenitost događaja“ koje smo jednom doživjeli¹¹ trebali

vratiti unatrag, a od tog „tragičnog,“ kratkog i u potpunosti događajima obilježenog vremena, nastalog konfuzijom i nesrećom, trebalo bi prijeći na srednja i dulja historijska vremena, dakle na važnije dimenzije nego što je to točkasti raster sadašnjega života.

To dovodi u pitanje spoznaju i pojam vremena i to ne samo što se tiče rata, nego i svih refleksija¹² nastalih u vremenu između 1860. i 1939.; ali, kao što ćemo kasnije i vidjeti, i sve ranije stvorene predodžbe, koje su bile još dublje usađene. Sve refleksije i ideje koje se javljale u dnevnim tiskovinama i na radiju (koji je tada bio izuzetno popularan), postale su (kao i sve ostalo) izložene problematiziranju i kritici. To se sve odvijalo u međuratnom vremenu, vremenu koje je bilo preteča godinama 1939.–1945., i koje je shvaćanju vremena, između ostalog, dalo dio njezinog smisla.

II

„I tako je rečeno i o vremenu,
što o njemu samome, što stvarima
koje su primjerenene razmatranju o njemu.“¹³
— Aristotel, *Fizika*, knjiga 4, poglavlje 14

Intelektualna konjunktura koju je Europa doživjela između kraja Prvog svjetskog rata i početka Drugog svjetskog rata nadaje se u historijskoj perspektivi iznimnom. Ako prema našem mišljenju revolucija iz 1848. označava kraj tendencije rasta i povratnu točku globalne krivulje kapitalističke moderne, jasno je da je europska svijest samo sedamdeset ili devedeset godina kasnije, točnije rečeno u međuratnom razdoblju, na radikalnan način spoznala i preradila sve posljedice toga preokreta.

Zato nije slučajno da su u Europi između 1919. i 1939. godine nastale raznovrsne kritičke struje mišljenja protiv etabliranoga kulturnoga poretka, koje na najrazličitije načine i na najrazličitijim problemskim poljima dovode u pitanje osnove vladajuće moderne racionalnosti. U vremenu kada su Sigmund Freud i njegovi učenici otkrili nesvjesno i na vidjelo dana doveli problematiku potisnute i normirane seksualnosti; kada je grupa *Ordine Nuovo* s Antoniom Gramsciem pokušala preispitati mehanizme moderne politike i njezine subverzije od strane „novog historijskoga pogleda;“ kada su francuski historičari *Annales* podvrgnuli staru pozitivističku sorbonsku historiografiju sustavnoj kritici i kada su oni predložili novi način pisanja povijesti; kada su članovi frankfurtske škole završili analizu i demontažu logike „instrumentalnog uma“ svoje epohe; sve to bio je izraz i nastupanje jednog novog pokreta, koji se manifestirao na vrlo različite načine i čija je povezujuća značajka bilo kritičko propitivanje glavnih oblika modernoga građanskoga uma i svijesti, koji je napokon sam svoje temelje doveo u pitanje. To je mislioce te epohe logično dovelo do isto tako načelne ponovne problematizacije modernoga građanskog poimanja vremena, do čega su došli vrlo različitim putovima. Najprije, i to je opća pozadina sveukupnog vremena, polazeći od načelne krize koju je prouzročilo otkriće i širenje teorije relativnosti. Ona ne samo da je uzdrmla sva ranije stečena čvrsta uvjerenja na znanstvenom području, bilo prirodoslovnih ili humanističkih znanosti, prisilivši ih na ponovna promišljanja

njihovih temeljnih pretpostavki, već je i označila kraj predodžbe o vremenu koje je apsolutno, univerzalno i jednoznačno za sva ljudska bića. Radovi Einsteina i njegovih nasljednika pokazali su da ne postoji vrijeme jedinstveno za sve ljude, da je vrijeme štoviše u odnosu s mjestom, s kojega ga se mjeri i u odnosu s brzinom onoga koji ga mjeri.¹⁴ To ne samo da je uništilo staro poimanje fizikalnog vremena kojim je baratala Newtonova fizika, a koja je vrijeme određivala kao nešto jednoznačno i apsolutno, već i, na općenitiji način, pojmove vremenitosti uopće, koje je od 16. stoljeća izgrađivala kapitalistička moderna i koji su dominirali cijelim ranim novim vijekom.

Ovo poimanje koje vrijeme shvaća kao vremenski okvir s atributima „apstraktno,“ „homogeno,“ „prazno“ i „sastavljeno od istovjetnih jedinica koje se točno i ravnomjerno dijele na godine i dane, ali poglavito na sate, minute i sekunde“ – podjela koja se u društvu proširila i uvriježila tek od 14. stoljeća nadalje – ovo se poimanje moglo probiti samo zahvaljujući izumu mehaničkog sata s klatnom i zupčanikom,¹⁵ čije je ravnomjerno kretanje omogućilo mjerenje i jednoliku podjelu dana na 24 potpuna i ista sata koji su se sastojali od 60 minuta, a ove pak svaka od 60 sekundi.

Ovaj jednostavni aparat, ovaj formalizirani i specifični konstrukt vremenskog okvira koji čini jedan dio njegova bitka, dakako je znak dalekosežne i revolucionarne promjene koja, poput svih oznaka koje su pratile početak moderne, obuhvaća radikalnu promjenu ljudskog načina života. Preuzimanje vremenskog okvira, njegova upotreba kao regulacijskog mehanizma društvenog života znači radikalnu promjenu dotadašnjih oblika shvaćanja vremena i pojma vremena.

Vrijeme je od tog trenutka prestalo biti jedna od mnogih dimenzija dnevnog iskustva i postalo je stvar koja se činila otuđenom od ljudi, nešto što je postojalo bez njih, neovisno, poput polja, poput apstraktnog i praznog prostora koji su oni, determinirani novim vremenom, morali ispuniti svojim djelima i događajima.¹⁶ Nakon ove dalekosežne promjene koju je na području vremena sa sobom donijela moderna, ljudi više nisu jeli kada su zaista bili gladni, već kada je „došlo vrijeme za jelo,“ a išli su spavati i ustajali se kad je „za to bilo vrijeme,“ a ne kad ih je savladao umor ili kada ih je okrijepio san.¹⁷

Od tada su ljudi živjeli svoj život u vremenskom okviru koji je regulirao njihovo djelovanje i koje je postojalo neovisno od njih. Iz te je perspektive ljudski napredak shvaćen kao pravocrtno, neprekidno i beskrajno koraćanje unaprijed koje čovječanstvo kao cjelina izvodi unutar praznog i homogenog vremena,¹⁸ u kojemu se „poboljšanja“ ljudskog roda događaju u sve većoj mjeri i bez prekida te se akumuliraju. Isto se tako povijest do danas shvaća kao jednostavno „koraćanje unaprijed“ ili kao jednostavna „akumulacija“ događaja koji zauzimaju svoje neponovljivo i neopozivo mjesto unutar „praznog“ vremena koje se ispunjava različitim i uvijek zanimljivim činjenicama – tako se objašnjava značenje koje tradicionalni povjesničari pripisuju točnom datiranju i opisu povijesnih činjenica.

Protivno tomu, razdoblje između 1919. i 1939. čini, kao što smo već ranije primijetili, epohu općeg preispitivanja modernih oblika mišljenja i znanja, pa čak i projekta europske kulture. Prvi svjetski rat i njegove katastrofalne posljedice zauvijek su uništile identitet napretka i europske civilizacije koji se izričito zahtijevao ili prešutno podrazumijevao. Moderni napredak, raširen u svojem europskom obliku, pokazao je svoju lošu stranu te je na taj način isprovocirao ispitivanje i načelnu kritiku ideje napretka, a time i s njom povezanoga modernog građanskog pojma vremena.

U isto vrijeme, istim kritičkim distanciranjem od projekta europske civilizacije, probilo se prisilom nužnosti priznanje drugih civilizacija, drugih shema, drugih alternativa „odabira civilizacija,“ koje su svoj put našle s onu stranu zapadnjačkog razvojnog puta i sjevernoeuropske dominacije. Pored ovog priznanja razvijalo se i približavanje drugim shvaćanjima i poimanjima vremenitosti, kao primjerice indijskom pojmu strukturiranog i uvijek važećeg „cikličkog“ vremena.¹⁹ Ta su se poimanja radikalno razlikovala od modernog građanskog pojma vremena. Ona su zbog svojih kontrastivnih obilježja i zbog posebne usmjerenosti komparatističkih metoda korištena za kritiku i preispitivanje vremenske dimenzije moderne.

Stoga nije ni slučajno da je ovaj favorizirani trenutak međuratnog razdoblja, pored već spomenutih kritičkih misaonih strujanja, značio procvat za niz značajnih djela i autora, koji su također na razne načine pokušavali demontirati, utemeljeno objasniti i kvalitativno nadvladati moderni kapitalistički pojam vremena. Tako vidimo, nešto s onu stranu jedinstvenih dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog stoljeća i desetljeća koja ih okružuju, objavljivanje dubokoumnih i značajnih Heideggerovih promišljanja o vremenitosti – koju on u najopćenitijem smislu opisuje kao horizont bitka – u njegovom djelu *Bitak i vrijeme*; tu je i Henri Bergson i njegovo sastavljanje ključnog pojma trajanja i iz toga proizlazeće nove interpretacije promjene pojma vremena ili pak Husserlove fenomenološke analize o „unutrašnjoj vremenskoj svijesti.“ U međuratnom razdoblju ili neposredno nakon njega, nastaju i djela koja obrađuju problem vremena u njegovim različitim oblicima, kao iskustvo stvarnosti ili kao objektivnu dimenziju, ali i kao vremensku svijest ili subjektivno shvaćanje te stvarnosti u povijesnim, filozofskim ili psihološkim preispitivanjima. Ovdje možemo navesti već spomenute oprečne opservacije Waltera Benjamina, Simmelov esej o historijskom vremenu, punktualna ali dubokoumna promatranja Marca Blocha, nastala u Drugom svjetskom ratu ili pak refleksije autora poput Gastona Bachelarda ili Mauricea Halbwachsa, pa čak i djela koja napuštaju polje društvene refleksije i prelaze u književnost kao što su *Čarobna gora* Thomasa Manna ili *U potrazi za izgubljenim vremenom* Marcela Prousta.²⁰

Istina je, doduše, da je Braudel otkrio teoriju različitih povijesnih vremenitosti u posebnom vremenu Drugog svjetskog rata, ali je isto tako istina da se to otkriće dogodilo netom nakon iznimnog razdoblja između 1919. i 1939., kad je na dnevnom redu bilo problematiziranje vremena općenito, a posebno njegova modernog građanskog pojma. Braudel se dakle oslanja na bogatu i raznoliku intelektualnu atmosferu koja se laća i detaljno raspravlja o temama koje se više ili manje snažno dotiču Kronosovog carstva, kad sam kritizira i transcendirati moderni, autonomni i otuđeni vremenski okvir, potvrđujući da su različita vremena njegove teorije upravo društvena i povijesna vremena ili, drugačije rečeno, sama vremena pojava i povijesnih stvarnosti. Jamačno se ta vremena mjere općim instrumentima koji su karakteristični za moderni vremenski okvir, ali im se ona ne podređuju, ne uklapaju se u njih da bi ih ispunila. Bit će da je prije obrnuto: profinjeni vremenski okvir i njegove iste i homogene mjerne jedinice moraju od sada služiti mjeranju trajanja koje je uvijek heterogeno, promjenjivo, uistinu izraz različitih promatranih pojava, činjenica i povijesnih stvarnosti.

U Braudelovom konceptu trajanja nalazimo stoga nešto što podsjeća na pretkapitalističku ideju vremena, pojam koji vremenski prethodi moderni, kada je vrijeme zaista bilo shvaćano kao nešto podčinjeno, ovisno od življenih i konkretnih

stvarnosti. U Braudelovom pristupu uistinu je riječ o nečemu bitno različitom. Ako i koristi ponovno to pretkapitalističko shvaćanje, onda je to samo kako bi ga radikalno nadvladao.

III

„Sjeti se da je vrijeme strastveni igrač koji će
i bez varanja svaki puta pobijediti.“

— Charles Baudelaire

Teorija različitih vremenitosti i različitih povijesnih razdoblja predstavlja s jedne strane neposrednu reakciju na zasićenje događajima uzrokovanim Drugim svjetskim ratom, dok je s druge strane ona originalni prijedlog kojeg je razradio Fernand Braudel u okolnostima kritičkog promišljanja i preispitivanja između 1919. i 1939. godine, a koja su imala za predmet građansku modernu ideju vremena. No, ova teorija također predstavlja i pokušaj nadilaženja kako modernog kapitalističkog pojma vremena, tako i pretkapitalističke ideje o vremenskoj dimenziji.

Pretkapitalistička razdoblja nisu poznavala niti apstraktni i homogeni vremenski okvir koji je regulirao društveni život moderne niti sofisticirane mjerne instrumente koji su nama danas poznati. Zbog toga se vrijeme više mjerilo punktualno, proizvoljno i ograničeno na određene trenutke, a ne sustavno, redovito ili kontinuirano. Osim toga, pretkapitalistički je svijet ovisio o malobrojnim i nesavršenim satovima – ovdje se misli na sunčani sat koji noću ne funkcionira, na pješčani sat koji prije ili kasnije prestaje raditi zbog trošenja otvora kroz koji sipi pijesak, na vođeni sat kojemu mraz može onemogućiti mjerenje vremena – te se tako neminovno sastojao od relativno nesigurnih događaja koji su se odvijali uz veliku dozu nepreciznosti i nemarnosti. U ono su vrijeme ljudi dogovarali sastanak za „poslijepodne“ ili za „izlazak sunca“ jer nisu bili sposobni dogovoriti se za pola deset ujutro ili šest sati navečer.

Vrijeme u pretkapitalističkom razdoblju je, prema definiciji koju je Aristotel dao u svojoj *Fizici*, uistinu smatrano posebnom dimenzijom bitka, kao jedan od aspekata koji je univerzalan i zajednički svim bićima.²¹ Kako pojam vremenitosti još nije bio formuliran, objašnjen i formaliziran – jer je to upravo bio jedan od izuma moderne – vrijeme se smatralo samo jednim od brojnih drugih atributa ili dodatnih obilježja, samo dijelom različitih aspekata koji su konstituirali neko biće. U skladu s ovakvim shvaćanjem, čini se da različite pojave i procesi „izdvajaju“ i stvaraju svoje vlastito vrijeme, vrijeme koje se stoga više shvaća kao vrijeme podređeno samom događaju.

Riječ je dakle o vremenu koje je vrlo različito od vremena koje je poznato nama u moderni. To je vrijeme koje je daleko udaljeno od mogućnosti da ga se pojmi kao univerzalno, homogeno, isto ili normirano, već se ono više predstavlja kao spektar difuzne nazočnosti i kao gotovo neobilježeno vrijeme, stvoreno od zbroja mnoštva življenih vremena, pri čemu je svako od postojećih individualnih vremena mjereno na drugačiji, autonomni, sebi svojstveni i specifični način, slijedeći logiku da je supostojanje nejednakih sati u istom danu zapravo prirodno stanje stvari. Toj logici nedostaje jednoobrazni vremenski okvir te ona stoga može zamijetiti značajne stvari nekog života

ili neke zajednice samo ako ih punktualno poveže s nekim značajnim društvenim događajima koje mala lokalna zajednica može zadržati u svom sjećanju. Ljudi pretkapitalističkog razdoblja konstruiraju svoje poimanje vremena dovođenjem događaja i općih vremenskih okolnosti u međusobnu svezu; oni, na primjer, objašnjavaju da su se rodili neposredno prije velike poplave ili da su se vjenčali prije zadnje epidemije ili da vrijeme vladavine o kojoj žele govoriti odgovara razdoblju iznimno bogatih žetvi koje je trajalo osam godina. Iz tog razloga nisu sposobni smjesta odgovoriti na pitanje koliko su stari jer to iziskuje poseban izračun koji nema nikakvo drugo uporište. Iako su im kalendari bez sumnje bili poznati, oni su u svakodnevnom životu pretkapitalističkog čovjeka ispunjavali sasvim drugu funkciju nego u modernoj eri.²²

I tako su ljudi, okruženi raznolikim i nedovršenim proživljenim vremenima, bez nekog globalnog, formaliziranog okvira koji objedinjuje njihova djela i svakodnevne navike, održavali poimanje vremena u kojemu im je ono podređeno. Njihov se odnos prema vremenu sastoji od različitih odnosa prema individualnim vremenima koji pripadaju njihovom svakodnevnom iskustvu, unutar kojih neposredno djeluju i koji se na taj način proživljavaju kao dio njihovog vlastitog normalnog života.²³

Braudel ponovno uzima ta mnogobrojna, individualna i konkretna vremena koja obilježavaju pretkapitalističku ideju vremena, ali ih istovremeno nadilazi svojim poimanjem različitih povijesnih trajanja. Braudelova teorija utire put stvaranju novog pojma vremenitosti, tako da nadilazi taj individualni, neodređeni i beskrajno punktualni te situacijom uvjetovani karakter, tipičan za poimanje vremena etape koja je prethodila moderni, sačuvavši ipak ideju raznolikih i različitih vremena. Za Braudela različita vremena povijesti doista nisu individualna vremena, već su to društvena ili kolektivna vremena koja su utoliko pluralistička i različita, ukoliko predstavljaju specifična vremenska razdoblja kolektivne povijesne stvarnosti, čak i ako se sva ta trajanja mjere u vremenskom okviru koji se smatra jedinstvenim i univerzalnim.

Na taj način pisac djela *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.* vraća pretkapitalistički pojam vremenitosti, nadograđujući na njega funkciju vremenskog okvira. On istovremeno nadilazi – u hegelijanskom smislu „Aufhebunga“ („dokidanja“)²⁴ – klasično moderno poimanje vremenskog okvira, preoblikujući njegove zadaće, polazeći od mnoštva vremena koja je poznavala predmoderna.

Kao što smo upravo uočili, Braudel kritizira i nadilazi moderno poimanje vremenitosti, zadržavajući i naglašavajući istovremeno vrijednost vremenskog okvira (dodjeljujući mu pritom potpuno drugu funkciju od one koju je imala u modernoj epohi). U ovom Braudelovom konceptu različitih vremenitosti i različitih trajanja, vremenski okvir više ne predstavlja mehanizam koji gospodari i regulira društveni život, već je on jednostavni instrument koji služi za mjerenje i zapisivanje različitih povijesnih i društvenih razdoblja.

Braudelov prijedlog stoga uistinu nadilazi viziju vremenitosti svojstvenu moderni u kojoj se vrijeme pojavljuje kao autonomna stvar s vlastitom egzistencijom, kao dimenzija za koju se čini kao da prolazi pokraj ljudskih događaja i procesa, penjući se i pomičući se linearno i univerzalno naprijed. Braudel tom vremenskom okviru koji je ranije postojao kao prazan list za zapisivanje povijesnih činjenica daje novo značenje. On za njega postaje univerzalnim alatom za praćenje i mjerenje različitih trajanja povijesnih procesa i stvari. Na taj način Braudel dolazi do potpunog ukidanja

prividne autonomije i neovisnosti koje su se činile svojstvenima za modernu, povezujući ih iznova izravno i sustavno sa stvarnim svijetom povijesnih procesa.

Počevši od tada, vrijeme se ne može shvatiti niti kao vrsta otvorenog polja, niti kao homogeni i linearni prostor. Na tom mjestu od sada nalazimo konkretne mjere i varijable različitih trajanja društvenih fenomena čija koegzistencija i vrlo složena isprepletenost svojstvenom povezanošću čine novo vrijeme povijesti. Kao što se različite boje svjetlosnog spektra povezuju kako bi proizvele bijelo svjetlo, tako se spajaju i različita društvena razdoblja (sa svojim nejednakim trajanjem) kako bi stvorila novi spektar povijesne vremenitosti čovjeka.

Ta vremenitost odsada više ne može biti monotoni slijed i linearno uzlazna krivulja napretka, kao što iskazuju sekunde, minute, sati i dani, nego je ta vremenitost više složeni proces, dijalektika približavanja i udaljavanja različitih trajanja, teška igra pojačavanja, proturječja, divergencije i presijecanja različitih stvarnosti i različitih povijesnih događaja.

Fernand Braudel na taj način prevladava moderni pojam samodostatnog, apstraktnog, neodređenog i linearnog vremena, pomičući središnje zanimanje povjesničara na ponovna istraživanja društvenih i povijesnih zbilja. U dijalektici različitih trajanja – koja se ipak mjere unutar univerzalnog vremenskog okvira u kojem se općenitije mogu međusobno usporediti – realiteti nam daju ključ konkretne povijesne dinamike društava i građanskih okolnosti koje su do danas obilježile povijest.

Braudelova teorija različitih vremenitosti i povijesnih vremenskih trajanja općenito te posebice dugog trajanja, predstavlja na dalekosežan i radikalna način duhovnu revoluciju jer provodi striktno dokidanje („Aufhebung“) pretkapitalističkog načina poimanja vremenitosti, a isto tako i iskustva (te shvaćanja) vremena koje je činjenica građanske moderne.²⁵

Ako parafraziramo Braudelove riječi koje je upotrijebio za objašnjenje prijelaza s povijesti događaja na društveno-ekonomsku povijest i ako malo radikaliziramo njihov smisao, možemo potvrditi da je Braudelova teorija različitih vremenitosti i različitih trajanja povijesti početak dalekosežne i radikalne promjene tradicionalnoga povijesnog vremena. I ponovno se možemo poslužiti njegovim riječima kako bismo zaključili da povjesničar zasigurno raspolaže jednim novim pojmom vremena. Puni optimizma smijemo vjerovati da će iz toga znati izvući stvarnu korist.

BILJEŠKE

1 Carlos Antonio Aguirre Rojas, „Die „longue durée“ im Spiegel,“ u: *Zwangsmigrationen in Mittel- und Südosteuropa*, Wolfgang Höpken, ur. (Leipziger Univ.-Verl., 1996.), 71-89. Za ovaj zbornik s francuskog preveo Steffen Sammler u suradnji s Hans-Martinom Moderowom. Opaska uredništva: njemački čitatelj je na Braudelov tekst morao čekati do 1972. godine. Objavljen je

pod naslovom „Geschichte und Sozialwissenschaften – die „longue durée“ u: *Geschichte und Soziologie*, H-U Wehler, ur. (Köln 1972.), 189-215.

2 F. Braudel. „Historie et sciences sociales. La longue durée,“ *AESC* 13/4 (1958), 725-753. Ovdje možemo navesti neobičnu činjenicu: Članak o dugom trajanju je istovremeno s francuskim

objavljivanjem preveden i na španjolski i objavljen u 6. broju (studeni/prosinac) 1958. meksičkog časopisa *Cuadernos Americanos*. Godinu i pol kasnije ponovno je objavljen na španjolskom, 1964. izlazi i na portugalskom u brazilskom časopisu *Revista da Historia*, a 1966. preveden je na talijanski. Ubrzo su uslijedili i prijevodi na engleski, poljski, ruski, turski itd. O istovremenom meksičkom

- objavljivanju koji nije bio slučajan, usporedi C. A. Aguirre Rojas, „Los Aneles en la historiografía latino-americana“, *Ojarasca* 23 (kolovoz 1993.).
- 3 Za različita tumačenja i različite načine čitanja Braudelovog članka mogu se konzultirati sljedeći radovi: članak W.W. Rostowa, *AESC* 14/4 (1959), 710-718 i W. Kul, „Histoire et économie: la longue durée“, *AESC* 15/2 (1960), 294-313; F. Dosse, „Les habits neufs du Président Braudel“, *Espaces Temps* 34-35 (1986); J. Le Goff, „Le changement dans la continuité“, *Espaces Temps* 34-35 (1986); isto, „Tiempos breves, tiempos largos“, u: *Lo maravilloso y lo cotidiano en el occidente medieval* (Mexico 1986); M. Vovelle, „L'histoire et la longue durée“, u: *La nouvelle histoire*, J. Le Goff, ur. (Paris 1988), [najprije Pariz 1978., njemački: *Rückeroberung des historischen Denkens. Grundlagen der Neuen Geschichtswissenschaft* J. Le Goff / R. Chartier / J. Revel, izd., (Frankfurt a.M. 1990)]; R. Romano, „1949: nacimiento de un gran libro: El Mediterráneo... der Fernand Braudel“, u: *Primeras Jornadas Braudelianas* (Mexico 1993), 35-53; Y. Lacoste, „Penser l'espace“, *Magazine littéraire*, 212 (1984); J. Bouvier, „Marxisme: sauver ce qui doit l'être“, *Espaces Temps* 29 (1985); P. Vilar, „Histoire marxiste, histoire en construction“, u: *Faire de l'histoire*, svezak I, J. Le Goff i dr., ur. (Paris 1974), 169-209; M. Aymard, „La storia inquieta di Fernand Braudel“, *Passato e Presente* 12 (1986); G. Gemelli, *Fernand Braudel e l'Europa uni-versale* (Venecija 1990); P. Ricoeur, „Zeit und Erzählung“, 3 sveska, (München 1988-1991) [prvo Pariz 1983ff.]; K. Pomian, *L'ordre du temps* (Paris 1984); I. Wallerstein, „Die Erfindung der Zeit-Raum-Realitäten: Zum Verständnis unseres historischen Systems“, u: *Die Sozialwissenschaft „kaputdenken“*. „Die Grenzen der Paradigmen des 19. Jahrhunderts“ (Weinheim 1995) [najprije Cambridge 1991.]; A. Tenenti, „I domini della lunga durata in Fernand Braudel“, u: *Estudios e ensaios. Em homenagem a Vitorino Magalhães Godinho* (Lissabon 1988); C. Aguirre Rojas, „Dimensiones y alcances de la obra de Fernand Braudel“, u: *Primeras Jornadas Braudelianas*, 10-34, da navedemo samo nekoliko primjera.
- 4 Na približno isti način kritički argumentiraju na primjer J. Fontana, „Ascens i decadencia de l'escola dels Annales“, *Requerques* 4 (1974.); isto, *Geschichte, Objektivität und Parteinahme in der Geschichtsschreibung* (Reinbek 1979.) [španjolski između ostalog Barcelona 1982.]; J. Chesneaux, *Du passé faisons table rase? A propos de l'histoire et des historiens* (Paris 1976); G. Mairet, *Le discours et l'historique* (Paris 1974.); F. Dosse, *L'histoire en miettes. Des „Annales“ à la „nouvelle histoire“* (Paris 1987.); M. Vovelle, „Plutôt labroussien que braudélien“, *Espaces Temps* 34-34 (1986.).
- 5 Usporedi članke sljedećih autora: A. Da Costa Suoto, „Os Varios ritmos da evolução historica. Modelo didatico baseado nas teorias de F. Braudel“, *Revista Educação e ensino de Santa Catarina* 1 (1972) i A. Ségal, „Pour une didactique de la durée“, *Enseigner l'histoire. Des manuels à la mémoire* (Bern/Frankfurt a.M, 1984.), 93-111.
- 6 O ovoj interpretaciji usporedi I. Wallerstein, „L'homme de la conjoncture“, *Lire Braudel* (Paris 1988.), 7-24; osim toga: C. A. Aguirre Rojas, „De Annales. Marxismo y otras historias“, *Secuencia* 19 (1991.) i isto, „1989 en perspectiva histórica“, *La Jornada Semanal* 199 (travanj 1993.).
- 7 J' ai passé ma vie à ne pas être compris, même par moi-même.“ Ovo se Braudelovo objašnjenje može pročitati u F. Braudel, *Une* *leçon d'histoire de Fernand Braudel* (Paris 1986.), 198ff. Za bolje razumijevanje može poslužiti i Braudelov intervju pod naslovom: „Une vie pour l'histoire“, *Magazine littéraire* 212 (studen 1984.).
- 8 I. Kant, *Kritika čistog uma* (Frankfurt na Majni 1974.), 79
- 9 Braudel je u više navrata naglašavao pokretačku funkciju rata koju je ovaj za njega imao pri otkrivanju različitih vremenitosti. U ovdje proučavanom članku o dugom trajanju on primjerice piše: „Tijekom jednog dovoljno neugodnog zatočeništva snažno sam se borio da izbjegnem kroniku tih teških godina (1940.-1945.). Zanimajeci događaje i vrijeme događaja značilo bi skloniti se, kako bi ih se moglo promatrati iz udaljenosti, bolje o njima suditi i u njih previše ne vjerovati. Od kratkih vremenskih razdoblja mora se prijeći na manje kratka te konačno na ona jako duga (ako takva postoje; ova posljednja mogu biti samo vremenski razmaci mudrih); kad se naposljetku dođe do tog termina, mora se zastati, sve iznova promotriti i rekonstruirati, vidjeti kako se sve kreće samo oko sebe: pothvat koji bi morao zavesti povjesničara.“ F. Braudel, „Geschichte und Sozialwissenschaften – Die „longue durée“, u: *Geschichte und Soziologie*, H-U Wehler, ur. (Köln 1972.), 209. Slične se izjave mogu naći u njegovom autobiografskom eseju „Kako sam postao povjesničar“ („Wie ich Historiker wurde“), u: *Schriften zur Geschichte 2. Menschen und Zeitalter* (Stuttgart 1993.) [najprije Pariz 1990.] i u njegovom članku „En guise de conclusion“, *Review* 3/4 (1978.). Usporedi i članak P. Braudela, „Braudel antes de Braudel“, *Primeras Jornadas Braudelianas* (bilješka 3), 84-96, također i u *AESC* 1 (1992.), 237-244.
- 10 Ovdje citiramo prema izdanju iz 1972.-1985. (6 svezaka i 12

- polusvezaka): W. Benjamin, *Gesammelte Schriften* (Frankfurt a.M. 1972.-1985.). Usporedi posebno njegove članke „Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit“ (svezak I, 2, str. 431-508, najprije 1936.); „Über einige Motive bei Baudelaire“ (na navedenom mjestu, str. 605-653, najprije 1940.); „Über den Begriff der Geschichte“ (svezak I, 2, str. 691-704, najprije 1942.).
- 11 U već citiranom autobiografskom eseju Braudel piše „...moje se shvaćanje povijesti tada konačno izgradilo ...djelomično samo kao egzistencijalni odgovor na tragična vremena koja sam upravo tada proživljavao. Nisam smio dopustiti da sveukupni događaji utječu na mene, događaji o kojima smo saznavali putem neprijateljskog radija ili neprijateljskog tiska ili čak i vijesti iz Londona koje smo slušali u tajnosti. Morao sam ih potiskivati i poricati. Moje je rješenje bilo: dalje od svega što se događa, pogotovo ako je riječ o nečem neugodnom! Morao sam se uvjeriti da povijest i sudbina slijede dubokosežnije zakonitosti.“ F. Braudel, „Wie ich Historiker wurde“ (bilješka 9), str. 291.
- 12 U ovoj se perspektivi pojavljuje jedan aspekt koji vrijedi pomnije proučiti. Dok pisanje povijesti u pozitivističkom i Rankeovom stilu predstavlja veličanje i potenciranje onog poimanja vremena koje vrijeme smatra nečim najprije praznim što ubuduće treba ispuniti događajima koji se moraju pričati onako kao što su se i odigrali, *Annales* su nasuprot tomu nastojali kritizirati i prevladati tu modernu građansku ideju vremenitosti, okrenuvši se protiv pozitivističke historiografije i iznova problematizirajući pojam događaja. Braudel se dakle nije uzalud oslonio na projekt prvih *Annales*. Iz istog razloga nalazimo u radu M. Blocha, *Apologie der Geschichte oder der Beruf des Historikers* (Stuttgart 1974., najprije 1952.) fragmente koji sasvim jasno anticipiraju Braudelovu teoriju različitih društvenih i povijesnih razdoblja.
- 13 Aristotelova *Fizika* (Hamburg 1987.), 237.
- 14 O ovoj točki usporedi objašnjenje S. W. Hawkinga, *Eine kurze Geschichte der Zeit. Die Suche nach der Urkraft des Universums* (Reinbek 1988.) [najprije New York 1988.], posebno poglavlje 2 („Raum und Zeit“, 29-52). Osim toga usporedi i H. Bergson, *Durée et simultanéité. A propos de la théorie d'Einstein* (Pariz 1922.). Usporedi i objašnjenja L. Febvrea o djelovanjima koja intelektualna kriza, prouzročena teorijom relativnosti, može imati na znanost o povijesti. L. Febvre, *Combats pour l'histoire* (Paris 1992.), 11-12 [najprije 1953.].
- 15 O ovome pročitati knjigu A. Payson Uschera, *Historia de las invenciones mecánicas* (México 1941.) [engleski: *History of mechanical inventions* (između ostalog Boston 1954.)].
- 16 Kant je na određeni način shvatio taj osamostaljeni i otuđeni karakter ljudi modernog vremena kada ga objašnjava kategorički i kao „a priori“ pojam: „Vrijeme je dakle dano a priori. U njemu samom je moguća sva stvarnost pojava. Pojave sve skupa mogu izostat, ali samo vrijeme (kao opći uvjet njihove mogućnosti) se ne može dokinuti.“ I. Kant, *Kritika čistog uma* (bilješka 8, str. 78). Tome je u potpunosti suprotstavljena Hegelova pozicija. On je kritizirao pojam „praznog vremena“ i potkrijepio svoje mišljenje činjenicom da je apsurdno da mi kada kažemo da „se neka stvar rađa i umire u vremenu“, shvaćamo vrijeme kao nešto prazno – isto prema Hegelu vrijedi i za pojam „praznog prostora“ – jer „ne rađa se i ne umire sve u vremenu, već je samo to radanje i umiranje vrijeme.“
- Citirano prema *Enciclopedia de las ciencias filosóficas* (México, 1971.), 127.
- 17 Lewis Mumford je na svoj vrlo suptilan način shvatio što ta građanska i moderna konstrukcija pojma vremenitost znači za civilizaciju i moderno društvo. Usporedi *Technics and Civilization* (New York 1934.). Usporedi također i zanimljiva promišljanja o problemu konstituiranja tog „vremenskog okvira“ kod N. Eliasa, *Über die Zeit* (Frankfurt a.M. 1984.). Konkretniju i također zanimljivu analizu istog postupka nalazimo u članku E. P. Thompsona, „Time, Work discipline and Industrial Capitalism,“ *Past and Present* 38 (1967.).
- 18 Usporedi o ovome teze „Über den Begriff der Geschichte“ (“O pojmu povijesti”) Waltera Benjamina, posebice tezu XIII, u kojoj izlaže: „Predodžbu o napretku ljudskog roda u povijesti nije moguće odvojiti od predodžbe njezinog neprekidnog napredovanja kroz homogeno i prazno vrijeme. Kritika predodžbe tog napredovanja mora tvoriti osnovu kritike predodžbe napretka uopće.“ (prema bilješci 10, str 701). Također je informativno pročitati misli R. Kosellecka, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt a.M. 1979.).
- 19 Usporedi L. Gonzalez Reimann, *Tiempo ciclico y eras del mundo en la India* (México, 1988.).
- 20 Ovdje donosimo bibliografske podatke spomenutih djela koja su sva objavljena u razdoblju od 1919. do 1939. ili oko tog razdoblja: M. Heidegger *Sein und Zeit* (*Bitak i vrijeme*) (Halle 1927.); H. Bergson, *Die schöpferische Entwicklung* (Jena 1912.) [najprije Pariz 1907.]; E. Husserl, *Vorlesungen zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins* (Halle 1928.); W. Benjamin, *Gesammelte Schriften* (bilješka 10); G. Simmel, *Das*

- Problem der historischen Zeit* (Berlin 1916.), također u: *Probleme der Geschichtsphilosophie* (München 1923.); M. Bloch, *Introducción a la historia* (México 1952.); G. Bachelard, *La dialectique de la durée* (Paris 1950.); M. Halbwach, *Das kollektive Gedächtnis (Kolektivno pamćenje)* (Stuttgart 1967.) [najprije Pariz 1925.]; T. Mann, *Zauberberg (Čarobna gora)* (Berlin 1924.); M. Proust, *Auf der Suche nach der verlorenen Zeit (U potrazi za izgubljenim vremenom)* (Berlin, nakon toga Frankfurt a.M. 1929. -1957.) [najprije Pariz 1913. - 1927.]. Analizi zadnja dva navedena djela posvetio se P. Ricoeur, *Zeit und Erzählung* (bilješka 3), svezak 2, 192-259.
- 21 Uspordi Aristotelevu *Fiziku*, 4. knjiga, poglavlje od 10 do 14 (Hamburg 1987.), 203-237. Aristotel si ipak proturječi kada pokušava što je moguće točnije definirati različite odlike vremena. To se može objasniti činjenicom da je njegov genijalni um predvidio pojam „vremenskog okvira“ koji u njegovo doba uopće nije postojao.
- 22 Usporedi i N. Elias, *Über die Zeit* (Frankfurt a.M. 1984.), Predgovor.
- 23 Upravo ovaj pojam vremenitosti, shvaćen kao izvedeno svojstvo stvarnosti ili postojanja, nalazimo kod Augustina, koji je protiv te ograničene ideje punktualnog (diskretnog) i podređenog vremena – primarno povezanog sa svjetovnim i zemaljskim postojanjem – razradio tomu različit pojam vječnosti, koji je značajno dublji i u konsekvenciji upućuje na Boga. Usporedi Augustinus, *Bekenntnisse* (Augustin, *Ispovijesti*), posebno knjigu XI. Razmišljanja o istoj temi također u: Isto, *Der Gottesstaat (O državi Božjoj)*, između ostalog knjiga X, poglavlje 31 i knjiga XI, poglavlje 5. Slična misao može se naći u teologiji Tome Akvinskog, L. Febvre je u svojoj knjizi *Le Problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais*“ (usporedi 2. dio, knjiga 2, poglavlje III, odlomak IV) izveo dobar zaključak iz tog pojma „proživljenog vremena.“ Također: Isto, „O homem do século XVI,“ *Revista de Historia* 1 (1950.).
- 24 Njemački u originalu (opaska prevoditelja).
- 25 Sam Braudel je otkriće nesvjesne povijesti, dugog trajanja i strukturalnog vremena opisao kao istinsku „revoluciju u razmišljanju.“ Usporedi F. Braudel, *Geschichte und Sozialwissenschaften – Die „longue durée* (bilješka 9), 202.

Pro Tempore

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 8/9, 2010.-2011.

Pro Tempore

Časopis studenata povijesti
godina VII, broj 8-9, 2010-2011.

Glavni i odgovorni urednik
Filip Šimetin Šegvić

Počasni urednik
André Burguière

Uredništvo
Tomislav Brandolica, Marko Lovrić,
Andreja Piršić, Filip Šimetin Šegvić,
Nikolina Šimetin Šegvić, Stefan
Treskanica

Urednici pripravnici
Marta Fiolić, Kristina Frančina, Sanda
Vučićić

Redakcija
Tomislav Brandolica, Marta Fiolić,
Kristina Frančina, Marko Lovrić,
Andreja Piršić, Nikolina Šimetin Šegvić,
Filip Šimetin Šegvić, Stefan Treskanica,
Sanda Vučićić

Tajnica uredništva
Martina Borovčak

Recenzenti
dr. sc. Damir Agičić
dr. sc. Ivo Banac
dr. sc. Zrinka Blažević
dr. sc. Ivan Botica
Miodrag Gladović, d.i.e.
dr. sc. Borislav Grgin
dr. sc. Mirjana Gross
dr. sc. Željko Holjevac
dr. sc. Nenad Ivić
Branimir Janković, prof.
dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
mr. sc. Hrvoje Klasić
dr. sc. Isao Koshimura
dr. sc. Mirjana Matijević Sokol
dr. sc. Hrvoje Petrić
dr. sc. Radivoj Radić
Danijel Rafaelić, prof.
dr. sc. Drago Roksandić
dr. sc. Relja Seferović
dr. sc. Boris Senker
Marina Šegvić, prof.
dr. sc. Božena Vranješ-Šoljan

Lektura i korektura
Marta Fiolić
Ana Jambrišak
Vedrana Janković
Nikolina Kos
Marko Pojatina
Tihomir Varjačić
Tajana Vlaisavljević

Dizajn i priprema za tisak
Tomislav Vlainić
Lada Vlainić

Prijevodni s engleskog jezika
Tomislav Brandolica
Jelena Krilanović
Tina Kužić, prof.
Marko Lovrić
Marija Marčetić
Judita Mustapić
Andrea Pečnik
Marko Pojatina
Prijevodi s njemačkog jezika
Sara Katanec
Mirela Landsman Vinković
Azra Plićanić Mesić, prof.
Filip Šimetin Šegvić
Prijevodi s francuskog jezika
Marta Fiolić
Tea Šimičić
Marina Šegvić, prof.
Mihaela Vekarić
Prijevodi sa slovenskog i srpskog jezika
Krešimir Matešić
Prijevodi s talijanskog jezika
Marina Šegvić, prof.

Izdavač
Klub studenata povijesti - ISHA
Zagreb

Tisak
ZT ZAGRAF

Naklada
Tiskano u 300 primjeraka

ISSN: 1334-8302

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim
radovima izražavaju isključivo stavove
autora i ne predstavljaju nužno stavove
i mišljenja uredništva i izdavača.

Izdavanje ovog časopisa financijski su
omogućili:
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu,
DTM GRUPA d.o.o.,
NARCOR d.o.o.,
TRANSPORTI KRAJAN d.o.o.,
HEMA d.o.o.,
KEMOKOP d.o.o.,
EUROGRAF d.o.o.,
Privatne donacije: S. S., M. F., prof.
dr. Drago Roksandić, Marko Lovrić,
Filip Šimetin Šegvić, Nikolina Šimetin
Šegvić, Tomislav Brandolica.

Redakcija časopisa Pro tempore svim
se donatorima iskreno zahvaljuje na
financijskoj podršci!
Redakcija se također posebno
zahvaljuje gospodinu Zlatku Ožboltu,
dia na trudu i pomoći. Zahvaljujući
njemu, put do izdavanja ovog broja
bio je mnogo lakši. Gospodinu Zoranu
Ivankoviću isto tako dugujemo veliku
zahvalu što nam je izašao u susret
prilikom tiskanja časopisa.

Časopis se ne naplaćuje.

Adresa uredništva:
Klub studenata povijesti - ISHA
Zagreb
(za: Redakcija Pro tempore),
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu,
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

E-mail:
pt.redakcija@gmail.com
phillip.simetinsegvic@gmail.com